

RUSTAM BIEGIEUŁOW

Karaczajo-Czerkieski Uniwersytet Państwowy

ORCID: 0000-0002-4423-9182

r_begeul@mail.ru

DEPORTACJA W PAMIĘCI HISTORYCZNEJ I PRAKTYKACH KOMMEMORACYJNYCH KARACZAJÓW

The Deportation of the Karachays in the Historical Memory and Memorial Practices of the People

This article deals with the problem of the collective memory of the Deportation of the Karachays. The repressions carried out by the Soviets in 1943 left a deep mark on the people's consciousness. This study focuses on several aspects of popular beliefs about the deportation and its consequences. The author considers the main reasons for the eviction that have remained in the national memory. It is noted that they continue to have a certain influence not only on the regional political culture, the system of interethnic relations, but also on the organisation and conduct of research into the history of the Karachays during World War II. This article also describes the evolution of the ideological and practical approaches of the regional authorities to the coverage and interpretation of this problem after the repatriation of the Karachays. It also deals with the established forms of national memorial practices that help preserve the collective memory of the deportation, the time spent in places of settlement and repatriation.

Keywords: the Karachays, Stalinist regime, national repression, eviction, repatriation, collective memory.

W artykule tym poruszone są kwestie pamięci historycznej, świadomości narodowej Karaczajów oraz ukształtowanych w ich środowiskach praktyk upamiętnienia deportacji przeprowadzonej przez reżim stalinowski w 1943 roku i pobytu w miejscach wysiedlenia w latach

1943–1957. Mówiąc o pamięci historycznej, mamy na myśli ukształtowane wśród przedstawicieli danego narodu i przekazywane z pokolenia na pokolenie wyobrażenia o wydarzeniach z przeszłości, w tym przypadku – o wydarzeniach związanych z represjami na tle narodowościowym wobec Karaczajów. W środowiskach karaczajskich pamięć ta zajmuje ważne miejsce w strukturze świadomości narodowej pojmowanej jako zbiór tradycji, wyobrażeń i percepcji indywidualnych połączonych wspólną przynależnością etniczną, które umożliwiają odtworzenie tej wspólnoty jako całości i odniesienie każdej jednostki do danej wspólnoty społecznej. W strukturze świadomości narodowej ważne miejsce zajmują wyobrażenia na temat wspólnego losu historycznego, zwłaszcza w okresach problemów i katastrof etnokulturowych, a także ideologia. Zarówno w jednym, jak i w drugim przypadku doniosłą rolę odgrywa pamięć o deportacji. Ponadto ważną rolę w zachowaniu i przekazywaniu narodowej pamięci historycznej odgrywają praktyki kommemoracyjne umożliwiające podtrzymywanie tej pamięci i kształtowanie zaplanowanego formatu wyobrażeń na temat przeszłości i jej percepcji poprzez przeprowadzenie różnego rodzaju akcji, stworzenie pomników, monumentów, muzeów, ustanowienia dni pamięci, organizacji wydarzeń masowych itp.

W trakcie badań nad tą problematyką sięgnęliśmy po szereg specjalnych metod naukowych. Ponieważ badanie ma w dużym stopniu charakter historyczny, wykorzystano metody: problemowo-chronologiczną i chronologiczną, a także historyczno-porównawczą, pozwalającą na ukazanie specyfiki rozwoju sytuacji społeczno-kulturowej i politycznej na terytorium Karaczajo-Czerkiesji w latach 1940–2000, oraz genetyczną, za pomocą której m.in. dokonano analizy głównych tendencji i prawidłowości ewolucji karaczajskiego ruchu społecznego w rozpatrywanym okresie. Przedstawienie materiału oparte jest głównie na metodzie opisowej, która umożliwiła zaprezentowanie początkowego okresu pojawienia się wyobrażeń na temat przyczyn deportacji w pamięci historycznej Karaczajów, a także ewolucji tych wyobrażeń oraz ich roli w mobilizacji etnicznej, aktywizacji ruchu społecznego w latach 80. XX wieku, jego skutkach itp. Ponadto pewne miejsce w badaniu zajmuje metoda obserwacji uczestniczącej, ponieważ autor artykułu był świadkiem i uczestnikiem wielu opisywanych tutaj wydarzeń.

Problematyka deportacji wielu narodów w ZSRR doczekała się obecnie solidnego korpusu opublikowanych źródeł i opracowań. Kwestię tę rozpatrywano zarówno w ujęciu całościowym (czyli w odniesieniu do wszystkich lub większej części wysiedlonych narodów),

jak i osobno w przypadku każdej grupy etnicznej, która doświadczyła represji. Jednocześnie większa część literatury przedmiotu poświęconej „karaczajskiemu segmentowi” procesu wysiedleń skupia się na zagadnieniach dotyczących przyczyn deportacji, sytuacji na terytorium Karaczajskiego Obwodu Autonomicznego w okresie wojny, ukazuje sam proces deportacji, prawną, gospodarczą i społeczno-kulturową sytuację wysiedleńców, repatriację itp.¹ Dotychczasowe badania skupiały się zatem przede wszystkim na polityce państwa w tym zakresie oraz na społeczno-gospodarczych, demograficznych i kulturowych skutkach deportacji, natomiast zagadnienia jej postrzegania na poziomie świadomości narodowej i kształtowania się pamięci historycznej poruszane były w sposób dość powierzchowny. To samo można powiedzieć o bazie źródłowej dotyczącej tej problematyki². Pewnymi wyjątkami w tym zakresie mogą być tylko wybory materiałów opracowane przez S.U. Alijewą³, F. Bajramukową⁴ oraz S.I. Ashakową⁵. Redaktorka pierwszej, wydanej w 1992 roku, trzymotowej pracy pt. *Tak to było*, zawarła w niej nie tylko dane urzędowe i statystyczne, lecz także wspomnienia świadków, szkice literacko-publicystyczne oraz inne materiały pozwalające na lepsze zrozumienie deportacji przez samych Karaczajów. W drugiej książce opublikowano materiały folklorystyczne opisujące życie codzienne narodu w okresie deportacji i zamieszkiwania w republikach Azji Środkowej. Trzeci spośród wymienionych redaktorów opublikował zbiór wspomnień

¹ Zob. np.: Ć.S. Kulaev, *Voенно-organizatorskaâ i političeskaâ rabota mestnyh partijnyh organizacij v gody Velikoj Otečestvennoj vojny (na materialah Sev. Kavkaza)*, Karačaevo-Čerkesskoe otdelenie Stavropol'skogo kn. izd-va, Čerkessk 1981; K. Ćomaev, *Nakazannyj narod*, Izd-vo „PUL”, Čerkessk 1993; R.M. Kušetev, A.-H.U. Kušetev, *Deportaciâ*. Stavropol' 1994; I.M. Šamanov, B.A. Tambieva, L.O. Abrekova, *Nakazany po nacional'nomu priznaku. Učebnoe posobie dlâ studentov po kursu istorii, KĆF MOSU*, Čerkessk 1999; Ć.A. Adžieva, *Deportaciâ narodov Severnogo Kavkaza v gody Velikoj Otečestvennoj vojny: pričiny i sledstviâ (na primere karačaevsckogo i balkarsckogo narodov)*. Dissertaciâ na soiskanie učenoi stepeni kandidata istoričeskikh nauk, Pätigorsk 2001; Z.M. Borlakova, *Deportaciâ i repatriaciâ karačaevsckogo naroda (1943–1959)*, Reglant, Moskva 2005 i in.

² Zob. np.: Iosif Stalin – Lavrentiû Berii, *„Ih nado deportirovat”*. Dokumenty, fakty, komentarii, avtor vstupitel'noj stat'i, sostavitel', avtor poslesloviâ N.F. Bugaj, Družba narodov, Moskva 1992; *Karačaevcy. Vyselenie i vozvrašenie (1943–1957). Materialy i dokumenty*, pod red. Z.B. Karaevoj, I.M. Šamanova, Izd-vo „PUL”, Čerkessk 1993; *Deportaciâ karačaevevcov. Dokumenty rasskazyvaût. Sbornik dokumentov*, sostavitel', avtor predisloviâ, vstupitel'noj stat'i i zaključeniâ R.S. Tebuev, KĆIGI, Čerkessk 1995; *Reabilitaciâ narodov Rossii. Sbornik dokumentov*, sost. N.F. Bugaj i dr. INSAN, Moskva 2000 i in.

³ *Tak èto bylo. Nacional'nye repressii v SSSR. 1919–1952 gody*, v 3 t., sostavitel', redaktor, avtor poslesloviâ, primečanij i kommentariev S. Alieva, NPO „Insan”, Moskva 1993.

⁴ F. Bajramuk'łany, *Bušuu kitab*. Čerkessk 1991 (w języku karaczajsko-balkarskim).

⁵ S.I. Ashakov, *Severnyj Kavkaz: ètničeskaâ deportaciâ i eâ posledstviâ glazami očevidevcov*, Karačaevo-Čerkesskoe respublikansckoe knižnoe izdatel'stvo, Čerkessk 2020.

świadków z okresu deportacji i osadnictwa specjalnego stanowiący ważną bazę źródłową do studiów nad narodową pamięcią historyczną. Wśród prac historiograficznych bezpośrednio omawiających specyfikę pamięci historycznej Karaczajów wymienić należy artykuły D. Rachajewa⁶. Autor dokonał przeglądu literatury przedmiotu, stawiając sobie za cel ukazanie głównych etapów etnokulturowej adaptacji regionalnej wspólnoty historiograficznej do traumatycznych wydarzeń II wojny światowej (przede wszystkim deportacji), a następnie poruszył także problematykę negatywnych ideologemów w świadomości zbiorowej.

Badania nad zagadnieniami związanymi z miejscem deportacji w pamięci historycznej i praktykach komemoracyjnych Karaczajów znajdują się zatem w stadium początkowym i wymagają podjęcia poważnych wysiłków ze strony badaczy.

Deportacja Karaczajów, która zaczęła się w dniu 2 listopada 1943 roku, pozostawiła głęboki ślad w ich pamięci zbiorowej. Zgodnie z dekretem Prezydium Rady Najwyższej ZSRR i postanowieniami rządu z dnia 12 i 14 października Karaczajowie zostali oskarżeni o masową kolaborację z okupantami niemieckimi i podlegali wysiedleniu⁷. Zgodnie z oficjalnymi danymi podczas pierwszej, głównej fali deportacji wysiedlono 69 267 osób, w tym 12 500 mężczyzn, 19 444 kobiety oraz 36 670 dzieci⁸. Niewątpliwie ta nie mająca precedensu w dziejach Karaczajów akcja doprowadziła do licznych ofiar śmiertelnych, zwłaszcza w pierwszych latach reżimu osadnictwa specjalnego w miejscach deportacji (głównie w Kazachstanie i Kirgistanie). Paradoks całej sytuacji polegał m.in. na tym, że w pierwszej kolejności na skutek przeprowadzonej akcji ucierpiały te osoby, które były całkiem lojalne wobec władz radzieckich. To właśnie w tej grupie ludności znacząca część mężczyzn była na froncie i w oddziałach partyzantskich, podczas gdy ich rodziny, pozostawione bez wsparcia mężczyzn, znalazły się w miejscach wysiedlenia w dość trudnej, a wręcz krytycznej sytuacji.

⁶ D.Ā. Rahaev, *Analiziruā travmu: istoriografiā deportacii karačaevecev i balkarcev kak forma kul'turnoj pamāti*, „Lūdi i teksty. Istoričeskij al'manah” 2014, nr 5, s. 350–380; D.Ā. Rahaev, *Ideologema „narod-predatel’”: preodolenie i pereživanie v massovom soznanii i social'noj praktike repressirovannyh narodov Severnogo Kavkaza (na primere karačaevecev i balkarcev)*, w: *Sovetskie nacii i nacional'naā politika v 1920-1950-e gody*, Materiały VI międzynarodowej naukowej konferencji, seria «Istoriā stalinizma, Debaty», Političeskaā ěnciklopediā, Moskva 2014, s. 506–519.

⁷ *Deportaciā karačaevecev...*, s. 85.

⁸ R. Tebuev, R. Hatuev, *Očerki istorii karačaevo-balkarcev*, Ileksa, Moskva; Stavropol'-servissškola, Stavropol' 2002, s. 168.

Masowa repatriacja Karaczajów do ich historycznej ojczyzny, której towarzyszyło odnowienie ich autonomii w postaci Karaczajo-Czerkieskiego Obwodu Autonomicznego (przed deportacją Karaczajowie mieli oddzielny Karaczajski Obwód Autonomiczny), rozpoczęła się dopiero wiosną 1957 roku. W konsekwencji w ciągu 2 lat główna część ludności wróciła do ojczyzny.

Na przestrzeni kolejnych dekad okresu radzieckiego pamięć o deportacji i życiu w osadach specjalnych była przechowywana i przekazywana następnym pokoleniom przede wszystkim w postaci ustnych opowieści. Pamięć o tych wydarzeniach podtrzymywana była głównie na poziomie rodzinnym. Początkowo społeczne praktyki kommemoracyjne nawet w nielegalnym, ukrywanym przed władzami, formacie faktycznie nie istniały. Naturalną koleją rzeczy było to, że także na poziomie władz regionalnych to wydarzenie nie było w żaden sposób upamiętniane. Starano się, by o nim nie wspominać. Ponadto nie prowadzono badań naukowych w zakresie tej problematyki. Deportacja i będący jej następstwem reżim osadnictwa specjalnego nie mogły oczywiście być pominięte w syntezach dziejów Karaczajo-Czerkiesji. Na przykład w tak fundamentalnej pracy jak *Szkice z historii Karaczajo-Czerkiesji* wydanej w 2 tomach w latach 1968 i 1972 jako przyczynę deportacji podano „wypaczenie polityki narodowościowej i praworządności socjalistycznej w okresie kultu osoby Stalina”, zaś sam proces wysiedlenia nie był opisywany w sposób szczegółowy, a w ramach wzmianki o 14-letnim okresie zamieszkania narodu w republikach Azji Środkowej główną uwagę zwrócono na „pracowity wkład” Karaczajów zamieszkałych w osadach specjalnych w zwycięstwo i powojenną gospodarkę Kazachstanu, Kirgistanu i Uzbekistanu⁹. Takie podejście stało się dominujące w retoryce naukowej i oficjalnej aż do początku lat 80. Jednocześnie często podkreślano, że mimo niesprawiedliwej decyzji w okresie kultu osoby Stalina naród Karaczajów w swojej większości nie wystąpił przeciw władzy radzieckiej, co też udowodnił swoją ofiarną pracą zarówno w okresie zesłania, jak i po powrocie do ojczyzny.

Takie podejście w latach 1950–1970 najwyraźniej w jakimś stopniu odpowiadało większości Karaczajów, którzy nie podejmowali prób zwrócenia uwagi na te wydarzenia w publicznej przestrzeni społecznej, państwowej i medialnej.

⁹ *Očerki istorii Karačaevo-Čerkesii*, t. 2: *Sovetskij period*, Karačaevo-Čerkeskoe otdelenie Stavropol'skogo kn. izd-va, Čerkesk 1972, s. 282–284; 315–324.

Do dalszej aktualizacji tego tematu w dyskursie społecznym, świadomości narodowej i praktykach upamiętnienia przyczyniły się jednak same władze. Jeszcze w okresie przygotowania do publikacji drugiego tomu *Szkiców z historii Karaczajo-Czerkiesji* wydział KGB w Kraju Stawropolskim zwracał uwagę na niedociągnięcia autorów w przedstawieniu okresu wielkiej wojny ojczyźnianej. W opinii KGB publikacja pomijała fakty kolaboracji pewnej części ludności lokalnej z okupacyjnymi władzami niemieckimi, co czyniło opis tego okresu historycznego nie całkiem obiektywnym, szkodziło wychowaniu patriotycznemu młodzieży itd.¹⁰ Później, w 1977 roku z inicjatywy organów partyjnych odbyła się konferencja „Karaczajo-Czerkiesja w latach Wielkiej wojny ojczyźnianej”, podczas której wygłoszenie głównego odczytu powierzono przewodniczącemu Karaczajo-Czerkieskiego Obwodowego Komitetu Wykonawczego M.A. Botaszewowi. Podczas konferencji wybrzmiały informacje o tym, że w okresie okupacji liczni Karaczajowie rzeczywiście współpracowali z Niemcami, utworzyli proniemieckie organy samorządu lokalnego, nie pomagali partyzantom, a po wypędzeniu okupantów na terenie Karaczaju grasowało „65 band i grup bandyckich liczących 1416 osób i 182 pojedynczych bandytów, wyłapano 2000 dezerterów i 200 niemieckich popleczników”¹¹. Po 2 latach, w dniu 1 czerwca 1979 roku w pobliżu karaczajskiej wsi Niżniaja Tiebierda odsłonięto pomnik dzieci uchodźców jakoby zamordowanych przez hitlerowców oraz ich popleczników spośród miejscowej ludności (zgodnie z napisem na pomniku)¹². Analogiczny pomnik w miejscu zniszczenia oddziału NKWD przez karaczajskich „bandytów” pojawił się w 1980 roku we wsi Kart-Dżurt. (Interesujący jest fakt, że w tym samym czasie bardzo niechętnie udzielano zezwoleń na budowę w karaczajskich wsiach pomników rodaków, którzy zginęli w czasie wojny.) W latach 1981–1982 ukazała się seria publikacji (*Milczenie nie zawsze jest złotem*¹³, *W imieniu WCzK* i in.¹⁴) oraz wydano kilka publicznych oświadczeń przedstawicieli organów partyjnych i państwowych, których

¹⁰ Centr dokumentacji nowszej istorii Gosudarstvennogo arhiva Karačaevo-Čerkesskoj respubliky [Centrum Dokumentacji Historii Najnowszej Archiwum Państwowego Republiki Karaczajo-Czerkieskiej], f. 1, op. 14, d. 26, k. 28–59.

¹¹ M.A. Botašev, *Karačaevo-Čerkesiâ v gody Velikoj Otečestvennoj vojny*, w: *Karačaevo-Čerkesiâ v gody Velikoj Otečestvennoj vojny. Materialy oblastnoj naučno-teoretičeskoj konferencii 1977 goda*, Karačaevo-Čerkesskoe otdelenie Stavropol'skogo kn. izd-va, Čerkessk 1982, s. 27.

¹² R. Tebuev, R. Hatuev, *Očerki istorii...*, s. 176.

¹³ H.O. Lajpanov, *Molčanie – ne vseгда zoloto*, „Leninskoe znamâ”, Čerkessk, 25 VIII 1981, s. 3.

¹⁴ A.L. Poput'ko, Ū. N. Hristinin, *Imenem VČK. Dokumental'naâ povest'-hronika o stavropol'skih čekistah*, 2-e izd., Stavropol'skoe kn. izd-vo, Stavropol' 1988.

treść sprowadzała się do tezy, że „[...] bardzo ważne jest, by wszyscy Karaczajowie zrozumieli, że ich wysiedlenie związane było nie tylko z wypaczeniem praworządności socjalistycznej w okresie kultu osoby, lecz także z tym, że znaczna część ludności karaczajskiej rzeczywiście przeszła na stronę nieprzyjaciela i dała podstawę do tego aktu” (cytat z przemówienia na III Plenum Komitetu Obwodowego KPZR w dniu 23 czerwca 1981 roku rektora Karaczajo-Czerkieskiego Państwowego Instytutu Pedagogicznego K.R. Kipkiejewa)¹⁵. W tym właśnie czasie opublikowano materiały konferencji z 1977 roku.

Wspomniane działania władz i organizowane przez nie wydarzenia doprowadziły do gwałtownego wzrostu świadomości narodowej Karaczajów, mobilizacji społecznej, masowej debaty nad problematyką deportacji, jej przyczynami itd. Rozpoczęły się akty wandalizmu wobec pomników, których budowa została usankcjonowana przez władze, przypominających o rzeczywistych lub zmyślonych antysowieckich akcjach Karaczajów. W Karaczajo-Czerkieskim Państwowym Instytucie Pedagogicznym doszło do niepokoju wśród studentów niezadowolonych z „antykaraczajskich” publikacji i wystąpień. W niektórych miejscowościach zamieszkiwanych wspólnie przez Karaczajów i Rosjan (Kozaków) miały miejsce starcia na tle narodowościowym spowodowane przez konflikty rodzinne i obyczajowe „podgrzane” wypowiedziami przedstawicieli kozactwa zapoznanych z wnioskami konferencji i odczytów o tradycyjnym „bandytyzmie” w środowisku karaczajskim i słuszności decyzji Stalina o ich deportacji¹⁶. W tej sytuacji Karaczajowie zaczęli tworzyć spontaniczne grupy, m.in. z udziałem środowisk nauki i kultury, które podnosiły kwestię konieczności przeciwdziałania polityce „szkalowania narodu Karaczajów” przez „niektórych przedstawicieli władzy”, ukazania rzeczywistego wkładu Karaczajów w zwycięstwo w wojnie i zaprzestania szerzenia mitów o „narodzie zdrajcy” itd.

W konsekwencji nastroje i działania te stały się solidną podstawą do kształtowania się oficjalnego karaczajskiego ruchu narodowego i założenia organizacji społecznej „Dżamag’at” na początku pieriestrojki w ZSRR. Głównym celem ruchu narodowego ogłoszono całkowitą rehabilitację narodu Karaczajów, zdjęcie z niego piętna „narodu zdrajcy” itd. W latach 1988–1989 odbyło się kilka poświęconych tej kwestii

¹⁵ *Stenogramma III plenuma Karačaevo-Čerkesskogo obkoma KPSS, „Leninskoe znamá”, Čerkessk, 23 VII 1981, s. 3.*

¹⁶ I. Aliev, *Šlejf bed i stradanij. Zametki o „karačaevskom voprose”, w: Tak èto bylo...*, s. 28–29.

nieoficjalnych i legalnych zebrań, a także pierwszy wiec upamiętniający dzień deportacji, na którym zebrała się ogromna liczba ludzi. Pewnym punktem przełomowym stało się przyjęcie przez Radę Najwyższą RFSRR ustawy o rehabilitacji narodów represjonowanych.

Ważne miejsce w ruchu narodowym od tego czasu do dziś zajmuje temat propagandy czynów bohaterskich Karaczajów na frontach II wojny światowej. Aktywistom karaczajskim udało się m.in. doprowadzić do uhonorowania tytułem Bohatera Rosji 9 Karaczajów, którzy byli przedstawieni do odznaczenia tytułem Bohatera Związku Radzieckiego w okresie wojny, ale z różnych przyczyn nie zostali nim uhonorowani (w świadomości narodowej dominuje wersja o tym, że głównym powodem tego było ich pochodzenie etniczne). W ten sposób posiadanie 11 bohaterów (2 bohaterów ZSRR i 9 bohaterów FR) uhonorowanych za czyny dokonane w czasie wojny jest jednym z elementów dumy narodowej.

W czasie odbytego w dniu 29 października 1989 roku wiecu, który przyjął rezolucję o wyznaczeniu 2 listopada Dniem Pamięci¹⁷, ustaliła się praktyka corocznej organizacji w tym dniu wydarzeń żałobnych, dodatkowo usankcjonowanych przez władze federalne i regionalne. Później, w 1997 roku, zgodnie z dekretem Szefa Republiki Karaczajo-Czerkieskiej W.I. Chubijewa ustanowiono Dzień Odrodzenia Narodu Karaczajskiego¹⁸. W roku wydania dekretu dzień ten był świętowany 24 maja, ale w 1998 roku został przeniesiony na 3 maja¹⁹ i dopasowany w czasie do dnia przybycia na terytorium republiki pierwszego dużego pociągu z repatriantami. Po odsłonięciu w 2005 roku Pomnika Pamięci Ofiar Deportacji Narodu Karaczajskiego w Karaczajewsku tradycyjnie odbywają się wiece w dniach 2 listopada i 3 maja, którym towarzyszy złożenie wieńców. W tych wydarzeniach tradycyjnie biorą udział przedstawiciele władz regionalnych (w tym Szef Republiki), organizacji religijnych i społecznych itp. Na wszystkich uczelniach, w szkołach i innych instytucjach Republiki Karaczajo-Czerkieskiej w te dni organizowane są rozmaite wydarzenia upamiętniające. W dniu 3 maja, który jest świętem i dniem wolnym od pracy, organizowane są także koncerty, rajdy samochodowe, wyścigi konne itp.

¹⁷ *Karačaevcy. Vyselenie i vozvrašenie...*, s. 155.

¹⁸ *Ukaz Glavy Karačaevo-Čerkesskoj respubliki V.I. Hubieva „O dne vozroždeniâ karačaevskogo naroda” ot 22 X 1998*, <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&prevDoc=137004532&backlink=1&&nd=137004053> [dostęp: 18 lutego 2021].

¹⁹ *Ukaz Glavy Karačaevo-Čerkesskoj respubliki V.I. Hubieva „O dne vozroždeniâ karačaevskogo naroda” ot 24 IV 1997*, <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=137004532&rdk=&backlink=1> [dostęp: 18 lutego 2021].

Można odnotować, że w ostatnich latach obserwuje się pewną formalizację wspomnianych wydarzeń. Skład prelegentów na wiecach i ich kolejność wystąpień wyznaczane są przez władze lokalne. Teksty wystąpień są zazwyczaj wcześniej uzgadniane. Koniecznym warunkiem jest udział w wydarzeniach przedstawicieli duchowieństwa muzułmańskiego i prawosławnego, a także osób nienależących do narodu Karaczajów. Pewien formalizm ma miejsce także w trakcie organizacji wydarzeń w instytucjach oświatowych. Co do zasady, z roku na rok dyskutowany jest ten sam temat: niewinny naród Karaczajów, który pokazał siebie z najlepszej strony na froncie i na tyłach, został poddany bezprawnej deportacji ze strony reżimu stalinowskiego. Jedynie przedstawiciele niektórych organizacji społecznych, zwłaszcza młodzieżowych, próbują w ostatnich latach nieco urozmaicić program upamiętnienia. Przykładowo, odnotowano próby zorganizowania 2 listopada procesji z portretami osób, które zginęły w trakcie deportacji oraz w miejscach osadnictwa specjalnego, czy też pokazów motocyklowych w dniu 3 maja itp.

Ważne miejsce w pamięci narodowej Karaczajów zajmuje także zagadnienie przyczyn wysiedlenia. W sposób naturalny kwestia ta zaczęła być poruszana w dyskursie nieoficjalnym praktycznie tuż po przeprowadzeniu deportacji. Oficjalna wersja mówiąca o masowej kolaboracji nigdy nie dominowała w świadomości społecznej. Oczywiście wszyscy wiedzieli o faktach współpracy z Niemcami, ale nieliczni mogli zgodzić się z tezą, że kolaboracja Karaczajów była bardziej intensywna niż ta obserwowana w przypadku innych narodów sowieckich. W konsekwencji już w okresie po deportacji zaczęła kształtować się wersja dominująca, mówiąca o „ślądzie gruzińskim”. Zwracano uwagę na to, że Stalin i Beria byli Gruzinami i że zamierzali poszerzyć granice Gruzji kosztem Karaczajów, a także Bałkarów, Inguszów i Czeczenów. Na poparcie tej wersji przedstawiano fakt, że znaczna część terytorium Karaczaju została włączona w skład Gruzjińskiej SRR, a w opustoszałych karaczajskich wsiach począwszy od 1944 roku masowo osiedlano Gruzynów (głównie Swanów i Raczynów)²⁰. Sukcesywnie, w tym po powrocie do ojczyzny historycznej, w dużym stopniu pod wpływem artykułów naukowych i publicystycznych opublikowanych w latach 1980–1990 zaczęły kształtować się również inne wersje. Na przykład jednym z inicjatorów deportacji obwołano Michaiła Susłowa – przywódcę partyjnego Kraju Stawropolskiego w okresie wojny. Zwracano

²⁰ R. Tebuev, R. Hatuev, *Očerki istorii...; Karačaevcy. Vyselenie i vozvrašenje...; Deportaciâ karačaevecv...*

uwagę na to, że zaprzepaścił on organizację ruchu partyzanckiego, a następnie w celu uchylenia się od odpowiedzialności obarczył winą za to niepowodzenie Karaczajów jakoby masowo współpracujących z Niemcami. Umocnieniu tej wersji w świadomości społecznej sprzyjał fakt, że to właśnie Susłowa (głównego ideologa KPZR w czasach Leonida Breżniewa) uważano za współwinnego „szkalowania” narodu Karaczajów przez funkcjonariuszy partyjnych i państwowych pod koniec lat 70. i na początku lat 80.²¹. Te wersje wydarzeń stały się głównym nurtem wyobrażeń Karaczajów na temat przyczyn deportacji. Wprawdzie doszły do tego wersje o „niegodziwych intrygach” przedstawiciele innych ościennych narodów jakoby piszących donosy do Moskwy w celu oczernienia Karaczajów i przerzucenia na nich odpowiedzialności za własną kolaborację²², a w ostatnich latach także o obawach Stalina co do ewentualnego powstania górali kaukaskich (ludności turkijskiej i wyznawców islamu) w przypadku napaści Turcji na ZSRR w okresie wojny.

Interesujące jest to, że wersje ludowe (zwłaszcza ta o „ślądzie gruzińskim”) w sposób organiczny weszły do licznych publikacji naukowych poświęconych problematyce deportacji Karaczajów, które sukcesywnie ukazywały się zwłaszcza począwszy od lat 90. W ten sposób popularne wyobrażenia o przyczynach deportacji stały się częścią badań naukowych w Karaczajo-Czerkiesji, a prace opublikowane w ciągu ostatnich 30 lat zaczęły oddziaływać na ewolucję świadomości narodowej w tej sferze. Jednocześnie ukształtowane już stereotypy i wyobrażenia obecnie przeszkadzają obiektywnej i bezstronnej refleksji naukowej nad wydarzeniami z lat II wojny światowej w Karaczaju, w tym nad problematyką deportacji. Tematy kolaboracji w Karaczaju w okresie wojny, wystąpień antyradzieckich itd. stały się swego rodzaju tabu. Doszło do konstruowania mitów narodowych niepopartych faktami naukowymi, ale w pewien sposób oddziałujących zarówno na relacje z sąsiednimi narodami, jak i na wyobrażenia na temat rozwoju wydarzeń. Tak więc m.in. do dziś nie zwraca się dostatecznej uwagi na istotę totalitarnego reżimu stalinowskiego, którego kształtowanie stało się jedną z ważniejszych przesłanek i przyczyn zjawiska, którym były masowe represje na tle narodowościowym. Zachowanie i utrwalenie tego rodzaju stereotypów narodowościowych w dzisiejszych warunkach po części odpowiada dominującej kulturze politycznej, która nie przyjmuje krytyki oficjalnej władzy nawet w kontekście historycznym.

²¹ R. Tebuev, R. Hatuev, *Očerki istorii...; Deportaciä karačaevev...*

²² *Ibidem*.

Można zatem wyprowadzić następujące wnioski. Na współczesnym etapie rozwoju etnosu karaczajskiego deportacja zajmuje ważne miejsce w jego pamięci historycznej i świadomości narodowej. Przede wszystkim podtrzymywana jest pamięć o okrucieństwie i niesprawiedliwości tej akcji, zwraca się uwagę na liczne ofiary i niepowetowane materialne i duchowe straty poniesione przez Karaczajów w trakcie procesu wysiedlenia i pobytu w osadach specjalnych. Od końca lat 80. ważną rolę w podtrzymaniu tej pamięci historycznej odgrywają różnego rodzaju praktyki komemoracyjne. W obecnej postaci są sankcjonowane i wspierane przez władze regionalne w Republice Karaczaj-Czerkieskiej. Dość istotną rolę w dyskursie na temat przyczyn deportacji nadal zajmują ukształtowane jeszcze w okresie radzieckim stereotypy, których znaczna część nie ma uzasadnienia naukowego. Niemniej jednak te stereotypy narodowe okazały się trwałe i wciąż oddziałują na badania historyczne, m.in. ustanawiając nieoficjalne tabu w zakresie badań nad problemem kolaboracji w Karaczaju w latach II wojny światowej. Jednocześnie część stereotypów dotyczących deportacji, które zajęły ważne miejsce w pamięci historycznej Karaczajów, na obecnym etapie odpowiada władzom federalnym i republikańskim, ponieważ krytyka aparatu państwowego i jego totalitarnych metod nie jest aprobowana nawet w kontekście historycznym. Poza tym, jak pokazuje praktyka historyczna, zagadnienie deportacji może występować jako znaczący czynnik mobilizacji społecznej w środowisku Karaczajów, które może być istotną siłą polityczną i nabierać charakteru opozycyjnego wobec obecnych władz.

Z języka rosyjskiego przełożył Andrij Saweneć

BIBLIOGRAFIA

- Adžieva È.A., *Deportaciâ narodov Severnogo Kavkaza v gody Velikoj Otečestvennoj vojny: pričiny i sledstviâ (na primere karačaevskogo i balkarskogo narodov)*. Dissertaciâ na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskich nauk, Pâtigorsk 2001.
- Aliev I., *Šlejf bed i stradanij. Zametki o „karačaevskom voprose”*, w: *Tak èto bylo...*, s. 28–29.
- Ashakov S.I., *Severnij Kavkaz: ètničeskaâ deportaciâ i eë posledstviâ glazami očevidecev*, Karačaevo-Čerkesskoe respublikanskoe knižnoe izdatel'stvo, Čerkessk 2020.
- Bajramukłany F., *Bušuu kitab*. Čerkessk 1991.

- Borlakova Z.M., *Deportaciã i repatriaciã karačevskogo naroda (1943–1959)*, Reglant, Moskva 2005 i in.
- Botašev M.A., *Karačaevo-Čerkesiã v gody Velikoj Otečestvennoj vojny*, w: *Karačaevo-Čerkesiã v gody Velikoj Otečestvennoj vojny. Materialy oblastnoj naučno-teoretičeskoj konferencii 1977 goda*, Karačaevo-Čerkesskoe otdelenie Stavropol'skogo kn. izd-va, Čerkessk 1982, s. 27.
- Čomaev K., *Nakazannyj narod*, Izd-vo „PUL”, Čerkessk 1993.
- Deportaciã karačaevcev. Dokumenty rasskazyvaût. Sbornik dokumentov, sostavitel'*, avtor predisloviã, vstupitel'noj stat'i i zaključeniã R.S. Tebuev, KČIGI, Čerkessk 1995.
- Iosif Stalin – Lavrentiû Berii, *„Ih nado deportirovat'”. Dokumenty, fakty, kommentarii, avtor vstupitel'noj stat'i, sostavitel'*, avtor poslesloviã N.F. Bugaj, Družba narodov, Moskva 1992.
- Karačaevcy. Vyselenie i vozvrašenie (1943–1957). Materialy i dokumenty*, pod red. Z.B. Karaevoj, I.M. Šamanova, Izd-vo „PUL”, Čerkessk 1993.
- Kulaev Č.S., *Voенno-organizatorskaã i političeskaã rabota mestnyh partijnyh organizacij v gody Velikoj Otečestvennoj vojny (na materialah Sev. Kavkaza)*, Karačaevo-Čerkesskoe otdelenie Stavropol'skogo kn. izd-va, Čerkessk 1981.
- Kušetev R.M., Kušetev A.-H.U., *Deportaciã*, Stavropol' 1994.
- Lajpanov H.O., *Molčanie – ne vseгда zoloto*, „Leninskoe znamã”, Čerkessk, 25 VIII 1981, s. 3.
- Očerki istorii Karačaevo-Čerkesii, t. 2: Sovetskij period*, Karačaevo-Čerkesskoe otdelenie Stavropol'skogo kn. izd-va, Čerkessk 1972, s. 282–284; 315–324.
- Poputko A.L., Hristinin Ū.N., *Imenem VČK. Dokumental'naã povest'-hronika o stavropol'skih čekistah, 2-e izd.*, Stavropol'skoe kn. izd-vo, Stavropol' 1988.
- Rahaev D.Å., *Analiziruã travmu: istoriografiã deportacii karačaevcev i balkarcev kak forma kul'turnoj pamãti*, „Lûdi i teksty. Istoričeskij al'manah” 2014, nr 5, s. 350–380.
- Rahaev D.Å., *Ideologema „narod-predatel'”: preodolenie i pereživanie v massovom soznanii i social'noj praktike repressirovannyh narodov Severnogo Kavkaza (na primere karačaevcev i balkarcev)*, w: *Sovetskie nacii i nacional'naã politika v 1920-1950-e gody, Materialy VI meždunarodnoj naučnoj konferencii, seriã «Istoriã stalinizma, Debaty»*, Političeskaã ènciklopediã, Moskva 2014, s. 506–519.
- Reabilitaciã narodov Rossii. Sbornik dokumentov*, sost. N.F. Bugaj i dr. INSAN, Moskva 2000 i in.
- Stenogramma III plenuma Karačaevo-Čerkesskogo obkoma KPSS, „Leninskoe znamã”, Čerkessk, 23 VII 1981, s. 3.*
- Šamanov I.M., Tambieva B.A., Abrekova L.O., *Nakazany po nacional'nomu priznaku. Učebnoe posobie dlã studentov po kursu istorii*, KČF MOSU, Čerkessk 1999.

Tak èto bylo. Nacional'nye repressii v SSSR. 1919–1952 gody, v 3 t., so-stavitel', redaktor, avtor poslesloviâ, primečanij i kommentariiev S. Alieva, NPO „Insan”, Moskva 1993.

Tebuev R., Hatuev R., *Očerki istorii karačaevo-balkarcev, Ileksa, Moskva; Stavropol'servisškola, Stavropol' 2002, s. 168.*

Ukaz Glavy Karačaevo-Čerkesskoj respubliki V.I. Hubieva „O dne vozroždeniâ karačaevskogo naroda” ot 22 X 1998, <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&prevDoc=137004532&backlink=1&&nd=137004053> [dostęp: 18 lutego 2021].

Ukaz Glavy Karačaevo-Čerkesskoj respubliki V.I. Hubieva „O dne vozroždeniâ karačaevskogo naroda” ot 24 IV 1997, <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=137004532&rdk=&backlink=1> [dostęp: 18 lutego 2021].